

РИМСЬКА ВІЙСЬКОВА ПРИСУТНІСТЬ В АНТИЧНИХ ДЕРЖАВАХ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

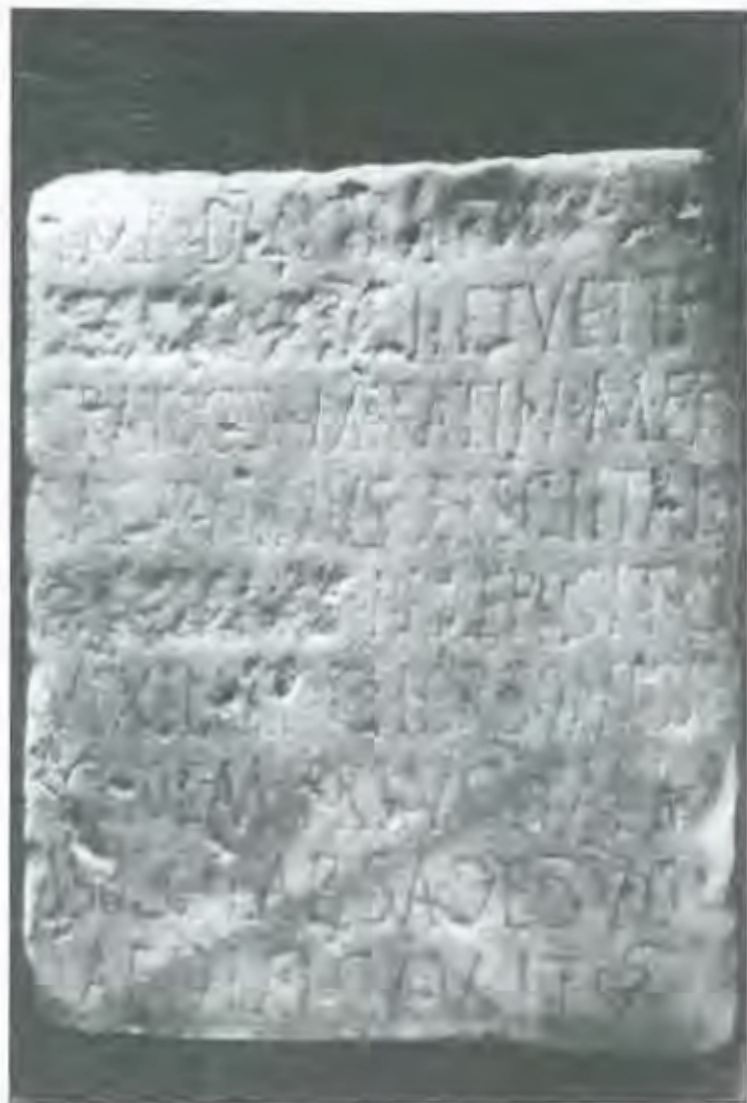
У 63 р. до н. е., після смерті Мітрідата VI Євпатора античні держави Північного Причорномор'я стали не лише об'єктом інтересів Римської імперії, а й зоною її військово-політичного впливу¹. Характер взаємин римської адміністрації з античними центрами регіону багато в чому визначався основними напрямками римської зовнішньої політики на Сході і в Нижній Наддунайщині. Від становища, що складалося тут, залежали дії імператорської адміністрації стосовно Тири, Ольвії, Херсонеса й Боспорського царства.

Північне Причорномор'я не входило до складу Римської імперії, але античні центри, що перебували у варварському оточенні, з рубежу н. е. вбачали в Римі ту реальну силу,

яка могла подати їм дійову допомогу й гарантувати державну цілісність. Водночас імперська адміністрація розглядала їх як природних і надійних союзників. Тира, Ольвія, Херсонес і Боспорське царство були опорними пунктами Риму, звідки представники провінційної адміністрації могли стежити за розвитком воєнно-політичної обстановки і в разі потреби завдавати варварам, що загрожували імперії, випереджувальних ударів. Головними провідниками інтересів імперії в регіоні були римські залоги, що в II – III ст. були розміщені в Тирі, Ольвії, Херсонесі та його околиці.

Причорномор'я в перших століттях н. е.

Напис 250 р., зроблений на честь відбудови сходи принципалів у Херсонесі

Однак до закінчення воєн імператора Траяна (98 – 117 рр.) з даками (106 р.) римська адміністрація лише в надзвичайних випадках втручалася в північнопричорноморські справи, як це було, наприклад, під час римсько-боспорської війни 45 – 49 рр.² і походу легата Мезії Т. Плавтія Сільвана на допомогу Херсонесові в 63 – 64 рр.³ Але слід підкреслити, що римські війська в Північному Причорномор'ї залишалися недовго – розв'язавши конкретні оперативні завдання, вони поверталися в місця постійної дислокації. На середину I ст. вже сформувалася система римського контролю в регіоні, яка в цілому функціонувала аж до третьої чверті III ст. Після римсько-боспорської війни Боспорське царство перейшло під контроль намісників римської провінції Віфінія-Понт, а західна частина Північного Причор-

номор'я потрапила під нагляд легата провінції Мезія. Причому за часів правління імператора Нерона (54 – 58 рр.) римляни зробили першу широкомасштабну спробу допомогти античним державам Північного Причорномор'я. Тоді вперше тут виявляються ознаки традиційної римської політики, що передбачала створення навколо імперії дружніх і союзних держав, за допомогою яких можна було б контролювати ситуацію на її кордонах і навіть на підходах до них⁴.

Проте після смерті Нерона інтерес римської адміністрації до античних держав Північного Причорномор'я поменшав, і тільки коли до влади прийшов імператор Адріан (117 – 138 рр.), римська політика щодо грецьких центрів стала поступово змінюватися. Адріан відмовився від наступальних дій свого попередника Траяна і перейшов до стратегії оборони й зміцнення кордонів імперії, відповідно зросло значення для Римської імперії держав Північного Причорномор'я. У зв'язку із заходами римського командування, спрямованими на зміцнення кордонів імперії на Дунаї, треба розглядати появу в Тирі сталої римської залоги з військовиків V Македонського легіону⁵, а трохи раніше – загону римських військ в Ольвії⁶. Трохи пізніше в Ольвії перебував загін боспорських кіннотників, виряджених сюди союзними Римові боспорськими правителями за розпорядженням римської адміністрації⁷. Однак у цей час імперія не допомагала Ольвії регулярними військами, що дає підстави твердити про певні особливості ольвійсько-римських стосунків порівняно з Тирою і Херсонесом. У 20-х рр. II ст. в Херсонесі якийсь час перебував римський загін, що складався з вояків I Італьського легіону і II Луцензієвої когорти. Приблизно тоді ж на мисі Ай-Тодор діяв пост-бенефіціаріїв, що свідчить про спро-

бу римської адміністрації вже за часів Адріана контролювати важливі стратегічні пункти Таврики⁸. Але римські війська з незрозумілих поки що причин затримались там ненадовго, а після виведення їх римська адміністрація поклала захист Херсонеса на боспорських царів.

У середині II ст. починається новий етап у відносинах античних держав Північного Причорномор'я з Римською імперією. Зокрема Херсонесові було надано право елевтерії („свободи“) і одночасно в місто й деякі інші пункти Таврики введено римські війська. Відтоді Херсонес став основною військовою базою римлян у Північному Причорномор'ї і осідком військового трибуна, який командував усіма збройними силами імперії на Кримському півострові.

Римські війська, що дислокувалися в Херсонесі в другій половині II – третій чверті III ст., займали територію так званої цитаделі. Тут, у південно-східній частині городища, протягом першої половини XX ст. відкрито різні споруди, пов'язані з перебуванням римських військ. Дотепер зафіксовано підмурки казармових приміщень, будівлі поблизу XVI башти, що була резиденцією якогось посадовця з римської залого, споруди з портиками на перетині головних поздовжньої і поперечної вулиць цитаделі, де, певно, мешкав центуріон або військовий трибун, терми, а також круглої в плані споруди на схід від хвіртки у 18 куртині, яку інтерпретовано як рештки гончарної печі для виготовлення керамічних будівельних матеріалів. Судячи з напису 250 р., на території херсонеської цитаделі існувала *schola principalium*⁹, але решток її наразі археологічно не виявлено¹⁰.

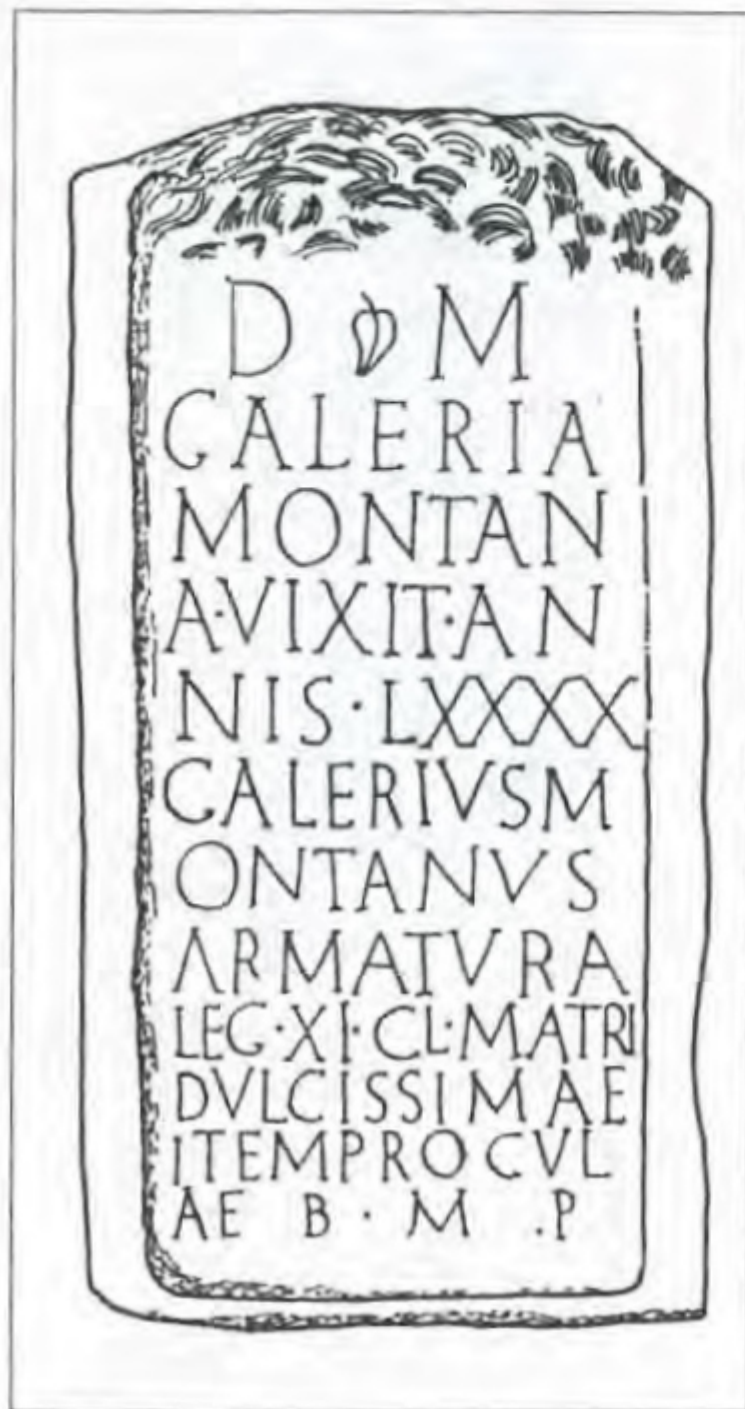
Спочатку римська залога Херсонеса складалася з військовиків V Македонського легіону¹¹. У другій половині 60-х рр. II ст. цей легіон

Надгробок кіннотника I али Атекторигіани з території сучасної Балаклави

Оборонні мури Харакса. Реконструкція К. Орлова

*Надгробок матері й співмешканки
Галерія Монтана, солдата XI
Клавдієвого легіону з Ольвії*

поступово згорнув свої вексиліяції, що дислокувалися в Нижній Мезії, а також античних центрах Північного Причорномор'я, і близько 166/167 рр. був переміщений у Дакію¹². Після виведення V Македонського легіону з території Нижньої Мезії, що пояснюється реорганізацією Мезійського лімесу у зв'язку з Маркоманнськими війнами (161 – 180 рр.)¹³, в Херсонесі з'являються військовики I Італьського легіону, а наприкінці II ст. – XI Клавдієвого легіону. Донедавна лишалося невідомим, як довго в Херсонесі перебували вояки XI Клавдієвого легіону, на основі якого

сформовано військову вексиліяцію. Але знахідка 1998 р. фрагменту латинського напису із згадкою почесного титулу цього з'єднання – *Severiana*, утвореного від імені імператора Севера Александра (222 – 235 рр.), засвідчує, що військовики XI Клавдієвого легіону дислокувалися в Херсонесі принаймні до 223 – 234 рр.¹⁴

В оперативному підпорядкуванні командування римських легіонів звичайно були підрозділи допоміжних військ (*auxilia*), вони разом з легіонерами охороняли лімеси і внутрішні райони прикордонних провінцій¹⁵. Херсонес щодо цього не був винятком, оскільки до складу дислокованої тут вексиліяції входили вояки кількох допоміжних підрозділів. Як свідчать епіграфічні пам'ятки, до римської залоги Херсонеса наприкінці II – у першій третині III ст. належали солдати I когорти Бракарів, I Кілікійської і I Сугамбрської когорт¹⁶. Окрім сухопутних військ, Херсонес був місцем базування римських військових кораблів. Очоловати цю невелику ескадру, залежно від обставин, могли наварх або трієрарх, яким підпорядковувалась група молодших флотських офіцерів¹⁷.

Римські війська були розміщені не лише в самому Херсонесі, а й у його найближчих околицях, а також у кількох пунктах Таврики. На висоті Козацька (на східному краї Гераклейського півострова) відкрито залишки квадратної башти й частину округлої огорожі з прибудованими до неї приміщеннями, очевидно, господарського призначення II – першої половини III ст. Головним завданням вояків, що стояли на чатах у таких сторожових баштах, було вчасно сповістити світловими або димовими сигналами основні римські сили, дислоковані в таборах на певній відстані від кордону, про наближення ворога¹⁸.

Клеймо на
цеглині
середини II ст.
із згадкою трьох
нижньо-
мезійських
легіонів з Тури

Башта на висоті Козацька забезпечувала спостереження за Інкерманською долиною і одним з найзручніших виходів на Гераклеїський півострів¹⁹. Виходячи з цього, можна виснувати, що межа території, контрольованої римськими військами в околицях Херсонеса, пролягала по гребеню плато Сапун-гори, яка панувала над місцевістю і була надійною природною перешкодою для ворога.

Другим пунктом в околицях Херсонеса, де дислокувалися римські війська, була територія сучасної Балаклави. У 1996 р. тут виявлено рештки досить великої будівлі, в одному з приміщень якої *in situ* знайдено пам'ятки, пов'язані з ушановуванням богів римськими військовиками²⁰. Епіграфічні пам'ятки, а також будівельні рештки, виявлені на території сучасної Балаклави, дають підстави для висновку, що тут протягом тривалого часу перебувала порівняно численна римська залога, що складалася з вояків I Італьського і XI Клавдієвого легіонів, а також кіннотників I али Атекторигіани під командуванням центуріона. Усі вони належали до херсонеської вексильції, загальне керівництво здійснював військовий трибун, що очолював усі римські війська в Тавриці.

Окрім Гераклеїського півострова й околиць сучасної Балаклави, римські війська дислокувалися на Північній стороні сучасного Севастополя, в Південно-Західному і Південному Криму, де на м. Ай-Тодор римляни звали фортецю Харакс²¹. Під час розкопів тут відкрито два фортечні мури з баштами й брамами, німфей (басейн для води), терми, святилище бенефіціаріїв і рештки інших споруд, а також здебільшого значний речовинний матеріал і виявлено кілька епіграфічних пам'яток²². Із змісту цих написів випливає, що тут базувалися вояки I Італьського і XI Клавдієвого легіонів, а також, імовірно, солдати допоміжних військ. Командував залогою центуріон.

У третій чверті II ст. римський гарнізон зафіксовано і в Ольвії, якій раніше Рим не подавав безпосередньої військової допомоги. Тепер тут на постійній основі перебували воїни спочатку V Македонського, а пізніше I Італьського й XI Клавдієвого легіонів і допоміжних підрозділів Мезійської армії. Силами військовиків римської вексильції на території південної третини Верхнього міста провадилося будівництво оборонних споруд, хоч цей район поки що немає підстав розглядати як римську цитадель. Епіграфічні

пам'ятки та інші матеріали свідчать, що римська зала Олівії була сформована переважно з вояків допоміжних військ Мезійської армії. Причому вона, як і інші римські залоги в Північному Причорномор'ї, складалася з солдатів фракійського походження²³.

У другій половині II ст. римська вежниця далі дислокувалася в Тири. За наявними даними, її формували з вояків I Італьського і XI Клавдієвого легіонів, які вели на території міста будівництво. Тут розкопано рештки складських приміщень і, мабуть, терм або будинку принципії з характерним для цих споруд апсидальним виступом. Крім легіонерів, до складу тирської вежниця входили й вояки допоміжних підрозділів, зокрема кіннотники²⁴.

Нині можна припускати, що залоги Тири й Олівії, з одного боку, і Таврики – з другого, були в різному оперативному підпорядкуванні. Першими безпосередньо керувало військово командування Мезії, а дії других координував військовий трибун, що мав свій осідок у Херсонесі.

Та попри розширення масштабів римської військової присутності, немає причини стверджувати, що в Північному Причорномор'ї існував особливий Таврійський лімес, адже цей регіон не був складовою частиною імперії, а грецьке населення античних центрів римська адміністрація розглядала лише як союзників Риму. У Північному Причорномор'ї римські війська захищали не сам кордон імперії, а тільки підходи до нього, використовуючи типово римські способи військової організації, добре відомі з матеріалів досліджень власне римських лімесів.

На відміну від Тири, Олівії і Херсонеса, на території Боспорського царства римських залог не було. Боспор мав значні збройні сили й проводив проримську зов-

нішню політику, сплачуючи імперії певний трибут, розміри якого залежно від конкретних обставин змінювалися. В останній чверті II ст. царем Боспору став Савромат II (174/175 – 210/211 рр.). За його правління римське військово командування з використанням боспорських військ завдало дошкульного удару варварам у Тавриці. У висліді цієї Боспорської війни західний кордон царства було перенесено в район сучасного Старого Криму, а землі в Південно-Західному Криму аж до середньої течії р. Альми перейшли під контроль римських військ. Треба зазначити, що активізація римської політики в Тавриці за часів Савромата II, так само як і раніше, за царювання Савромата I (93/94 – 123/124 рр.) і Котіса II (123/124 – 132/133 рр.), хронологічно збігається з хвилями загрозливих для імперії міграцій сарматських племен у степовій зоні Північного Причорномор'я і Криму.

У 214 р. внаслідок навали карпів частина міських кварталів Тири була зруйнована. Проте завдяки активним діям римських військ варварів удалося розбити й відвернути загрозу для решти міста. Можна припустити, що й Олівія зазнала в цей час нападу карпів, про що побічно свідчать археологічний матеріал і деякі епіграфічні пам'ятки²⁵. Але ці античні центри не загинули – підтримані імперією, вони порівняно швидко ліквідували наслідки ворожих нападів. При цьому аж до середини III ст. в Тири дислокувалися римські війська, які були гарантами її безпеки.

У середині – третій чверті III ст. античні держави Північного Причорномор'я вступають в пізньоантичний етап своєї історії, початок якого пов'язаний з так званими скіфськими, або готськими війнами. Варварські вторгнення на терени Нижньої Мезії і Фракії призвели до

того, що римська адміністрація мусила наприкінці другої чверті III ст. вивести з Таврики свої війська, щоб зміцнити ними армії, які безпосередньо захищали дунайський кордон імперії. Близько 250 р. римські залоги знову з'являються в Херсонесі й Ольвії. Але, судячи з наявного матеріалу, вони перебували тут недовго і, очевидно, після трагічної смерті імператора Деція Траяна (249 – 251 рр.) їх було виведено²⁶. Між кінцем 50-х і кінцем 60-х рр. III ст. варвари розгромили Тиру і Ольвію, а на схилку 60-х рр. III ст. територією Таврики прокотилася нова хвиля варварів, що сплюндрували пізньоскіфські городища й поселення європейського Боспору. Цими подіями закінчується історія зв'язків античних центрів Північного Причорномор'я з Римською імперією. Подальша доля їх була вже пов'язана зі Східноримською імперією, або, як її звичайно називають, – Візантією²⁷.

Свого часу з суто політичних причин перебування римських залог у Північному Причорномор'ї розглядалося як найяскравіший прояв експансіоністської політики Римської імперії щодо населення півдня сучасної України. У науковий обіг навіть було введено поняття „римська окупація“²⁸, і його використовували в науковій літературі до останнього часу²⁹. Однак об'єктивно це поняття не відбиває всього складного змісту й різноманітності взаємин римлян з населенням античних центрів Північного Причорномор'я. Нині з'ясовано, що присутність римських залог у грецьких містах сприяла стабілізації воєнно-політичної обстановки, а це своєю чергою зумовило сталий соціально-економічний розвиток їх протягом другої половини II – першої половини III ст., що відповідало інтересам усїєї людності, а не тільки тісно пов'язаної з римською адміністра-

цією соціальної верхівки. Щобільше, саме існування античних держав в умовах варварського оточення багато в чому зумовлювалося допомогою Римської імперії. Тому недоцільно вживати термін „римська окупація“, натомість слід говорити про „римську військову присутність“ і розглядати це явище як загалом позитивне не лише в історії античних центрів регіону, а й усього півдня сучасної України³⁰.

ПРИМІТКИ

¹ Давня історія України. – К., 1999. – Т. 2. – С. 366 – 367.

² Зубарь В. М., Шмалько А. В. Римско-боспорская война и Херсонес // Древности степного Причерноморья и Крыма. – Запорожье, 1993. – Вып. 4. – С. 225 – 230.

³ Зубар В. М. Про похід Плавтія Сільвана в Крим // Археологія. – 1988. – Т. 63. – С. 19 – 27.

⁴ Зубарь В. М. Северный Понт и Римская империя. – К., 1998. – С. 37 – 51.

⁵ Сон Н. А. Тира римского времени. – К., 1993. – С. 31.

⁶ Виноградов Ю. Г. Ольвия и Траян // Восточная Европа в древности и средневековье: Тезисы докладов. – Москва, 1990. – С. 27 – 32.

⁷ Зубар В. М. Ольвия і Рим в першій чверті III ст. // Археологія. – 1994. – № 2. – С. 148 – 151.

⁸ Зубар В. М. Нотатки з латинської епіграфіки Херсонеса і Харакса // Археологія. – 1990. – № 2. – С. 107 – 114.

⁹ Спочатку схолю (schola від грецького – дозвілля, відпочинок, місце зустрічі вчителя з учнями) називали напівкруглі кам'яні лави або невеликі кімнати з лавками, а пізніше – невеликі приміщення в принципах римських військових таборів, що розташовувалися здебільшого неподалік офіцерських помешкань. Це були своєрідні клуби й водночас святилища молодших офіцерів. Їх прикрашали стінописами, вівтарями й статуями, спорудженими на честь різних божеств, яким поклонялися римські військовики.

- ¹⁰ Vinogradov Ju. G., Zubar V. M. Die Schola Principalium in Chersonesos // *Il Mar Nero*. – 1995/1996. – II. – С. 129 – 141; Виноградов Ю. Г., Зубарь В. М., Антонова И. А. Schola principium в Херсонесе // *Нумизматика и эпиграфика*. – 1999. – Т. XVI. – С. 71 – 80.
- ¹¹ Зубарь В. М. Новий латинський напис з Болгарії і деякі питання історії Таврики // *Археологія*. – 1991. – № 1. – С. 120; Він же. Херсонес Таврический и Римская империя. – К., 1994. – С. 50.
- ¹² Filow A. Die Legionen der Provinz Moesia von Augustus bis auf Diocletian // *Klio*. – 1906. – Beiheft 6. – S. 74 – 77; Ritterling E. Legio // *Pauly A., Wissowa G., Kroll W. Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*. – 1925. – Bd. 12. – S. 1298, 1579 – 1582.
- ¹³ Fitz J. A military History of Pannonia from the Marcomann War to the Death of Alexander Severus (180 – 235) // *Acta Archaeologica Hungarica*. – 1962. – Т. XIV. – Fasc. 1 – 2. – P. 72; Sarnowski T. Wojsko rzymskie w Mezji Dolnej i na północnym wybrzeżu Morza Czarnego. – Warszawa, 1988. – S. 143.
- ¹⁴ Зубарь В. М., Антонова И. А. Новые данные о римском гарнизоне Херсонеса в первой половине III в. // *Вестник древней истории*. – 2000. – № 1. – С. 66 – 70.
- ¹⁵ Aricescu A. Armata în Dobrogea Romană. – București, 1977. – P. 294; Luttwak Ed. N. The Grand Strategy of the Roman Empire: From the First Century A. D. to the Third. – Baltimore and London, 1976. – P. 124.
- ¹⁶ Latyshev B. Inscriptiones antiquae orae Septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae. – Petropoli, 1916 (далі – IOSPE). I² – № 554; Зубарь В. М. Херсонес Таврический и Римская империя. – С. 53 – 54; Зубарь В. М., Сон Н. О. З приводу інтерпретації нового латинського напису з Херсонеса // *Археологія*. – 1997. – № 1. – С. 120 – 128.
- ¹⁷ Спейдел М. Капитаны и центурионы в Херсонесе // *Вестник древней истории*. – 1988. – № 3. – С. 119 – 123; Sarnowski T. L'organisation hiérarchique des vexillationes Ponticae au miroir des Trouvailles épigraphiques récentes // *La hiérarchie (Rangordnung) de l'Armée Romaine*. – Paris, 1995. – P. 324.
- ¹⁸ Baatz D. Der römische Limes: Archeologische Ausflüge zwischen Rhein und Donau. – Berlin, 1975. – S. 43 – 47; Abb. 27.
- ¹⁹ Докладніше див.: Зубарь В. М. Про так званій Таврійський лімес // *Київська старовина*. – 1997. – № 1/2. – С. 165 – 174.
- ²⁰ Sarnowski T., Savelja O. Das Dolichenum von Balaklava und die römischen Streitkräfte auf der Südkrim // *Archeologia*. – 1998. – XLIX. – S. 39 – 41.
- ²¹ Зубарь В. М. Херсонес Таврический и Римская империя. – С. 60 – 61.
- ²² IOSPE, I², №№ 674 – 683; Дьяков В. Н. Древности Ай-Тодора. – Ялта, 1930. – С. 1 – 40; Блаватский В. Д. Харакс // *Материалы и исследования по археологии СССР*. – 1951. – № 19. – С. 250 – 291; Орлов К. К. Архитектурные комплексы Харакса // *Архитектурно-археологические исследования в Крыму*. – К., 1988. – С. 19 – 21.
- ²³ Зубарь В. М. Северный Понт и Римская империя. – С. 89 – 95; Крыжицкий С. Д. та ін. Ольвия – античне государство Северного Причерноморья. – К., 1999. – С. 309 – 310.
- ²⁴ Зубарь В. М., Сон Н. О. Нові археологічні дані про римську залозу Тири // *Археологія*. – 1999. – № 3. – С. 118 – 123.
- ²⁵ Сон Н. О. Тира римского времени. – С. 52 – 53; Зубарь В. М. Северный Понт и Римская империя. – С. 126 – 129.
- ²⁶ Зубарь В. М., Крапивина В. В. О римском гарнизоне Ольвии в середине III в. // *Vita Antiqua*. – 1999. – № 2. – С. 76 – 83.
- ²⁷ Докладніше див.: Зубарь В. М., Хворостяный А. И. От язычества к христианству. – К., 2000. – С. 5 – 43.
- ²⁸ Дьяков В. Н. Оккупация Таврики Римом в I в. н. э. // *Вестник древней истории*. – 1941. – № 1; Він же. Таврика в эпоху римской оккупации // *Ученые записки МГПИ*. – 1942. – Т. 28. – Вып. 1; Репников Н. И. О характере римской оккупации южного берега Крыма // *Советская археология*. – 1941. – Т. 7.
- ²⁹ Кадеев В. И. Херсонес Таврический в первые века н. э. – Х., 1981. – С. 13 – 36.
- ³⁰ Зубарь В. М. Херсонес Таврический и Римская империя. – С. 117; Він же. Северный Понт и Римская империя. – С. 174.